

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 57., BR. 1., 1. – 40., ZAGREB, veljača 2010.

Hrvatski se jezik voli znanjem.

UPORABA I ZNAČENJE NENAGLAŠENOGA DATIVA POVRATNE ZAMJENICE U HRVATSKOM JEZIKU

Tomislav Frleta

Pregledavajući hrvatske gramatike i savjetnike od ilirskog doba pa do danas, može se primijetiti kako neki autori pri opisu povratne zamjenice (*sebe*), njezin nenaglašeni dativni oblik (*si*)¹ stavljaju u zagradu, neki je navode bez zagrada, a neki je pak u potpunosti izostavljaju. S druge strane, neki su se jezikoslovci zalagali za njezino izostavljanje iz hrvatskog jezika, a neki su se opet žustro opirali takvim pokušajima.

Današnje mjesto povratne zamjenice *si*, iako normativno podržano i opravdano, u praksi je ipak u nepovoljnijem položaju u odnosu na prijašnje razdoblje jezika (19. st.) kada se tu zamjenicu mnogo češće upotrebljavalo.

U ovom bih radu želio ukazati na (ne)opravdanost današnjega položaja povratne zamjenice *si* te bih pokušao objasniti što je dovelo do toga današnjega položaja.

¹ U radu se bavim isključivo nenaglašenim dativnim oblikom povratne zamjenice – *si*, pa se služim samo nazivom *povratna zamjenica si* kako ne bih tekst svaki put opterećivao i podugom opisnom definicijom: *nenaglašeni, zanaglasni ili enklitični oblik dativa povratne zamjenice sebe*.

Akademijin Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (s. v. *sebe*) navodi kako se oblik *sebe* > *sebi* (dakle naglašeni oblik) spominje u 15. stoljeću, te da se češće upotrebljuje u 16. stoljeću. Za zanaglasni oblik *si* ne spominje dataciju, no navodi da se u Srijemu i Slavoniji kaže *uzmi si, osijeci si hljeba*, i dodaje: „pređe je bilo i u trećem padežu i *si* osim *sebi*, ali je sad vrlo rijetko...“²

Ako je *sad* vrlo rijetko, to bi značilo da bi prije tog razdoblja uporaba povratne zamjenice *si* trebala biti nešto ili mnogo češća. Navedene primjere Akademijin rječnik preuzima iz Ivekovićeve rječnika, no u stvari riječ je o citatu iz Daničićevih Oblika srpskoga jezika objavljenih 1864.³

Ovdje treba ukazati na dvije činjenice: prvo, ako je Daničić mislio na rijetku uporabu *si* u srpskom jeziku, jer se taj jezik i nalazi u naslovu njegove knjige, onda se s tim u načelu možemo složiti, iako se ne će ulaziti u točnost tog podatka (uostalom taj jezik i nije predmetom ovoga rada). Drugo, budući da se taj podatak nalazi u Akademijinu Rječniku *hrvatskoga* ili srpskoga jezika, a ne pobija ga se, niti ga se dodatno pojašnjava, može se utvrditi kako taj podatak ne odgovara stanju u hrvatskim književnim djelima objavljenim nakon 1864. godine.

Kako je već drugdje⁴ pokazano da uporaba *si* nije bila samo mnogo češća nego posve uobičajena i u skladu s normom, ovdje ću samo dodati poneki primjer koji opravdava tu tvrdnju:

1. ...važno i dostojanstveno rekne Feri, pogladiv si kod toga dva puta redom nos...⁵
2. U školi bijaše uvijek razumna etika, pa je u nižim razredima udarao đake nogom, da si ne ozlijedi ruke.⁶
3. Moja draga djeco! – zajeca starica iz dubine srca, pokriv si rukama lice.⁷

Usprkos ovoj oprimjerenoj činjenici te u to vrijeme normiranoj uporabi *si*, danas se povratna zamjenica *si* upotrebljava uistinu mnogo rjeđe u odnosu na to razdoblje.⁸ Usporedimo sljedeće primjere preuzete iz djela suvremenih hrvatskih književnika:

² Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, 1955., sv. XIV (s. v. *sebe*)

³ Prezeto iz objedinjenog izdanja dvaju Daničićevih djela: Mala srpska gramatika (1850.); Oblici srpskoga jezika (1864.) (mit einem Nachwort von Božo Ćorić), Verlag Otto Sagner, München, 1983.

⁴ Vidi: Frleta, 2008.

⁵ Ksaver Šandor Gjalski (1854. – 1935.), Pod starim krovovima: Plemenitaši i plemići.

⁶ J. Polić Kamov (1886. – 1910.), Isušena kaljuža: Na dnu, I.

⁷ A. Šenoa (1838. – 1881.), Čuvaj se senjske ruke, IV.

⁸ To razdoblje (normalne uporabe povratne zamjenice *si*) traje gotovo do kraja prve trećine 20. stoljeća kada otprilike završava prvo razdoblje normizacije hrvatskog jezika prema načelima vukovske gramatike. Naime, tada su već bili objavljeni Brozov Pravopis, Broz - Ivekovićev Rječnik i Maretićeva Gramatika i Savjetnik temeljeni na vukovskim načelima. Iako, kako će se vidjeti, najvažniji predstavnik hrvatskih vukovaca, Tomo Maretić, nije bio za njezino izbacivanje.

4. Ali kad sam malo protrljala oči, nije bilo ničega.⁹
5. Među njima su oni koje sam čitao minulih dana, oni koje ne želim ni dotaknuti, da ne bih uprljao jagodice...¹⁰
6. Svi su bili iznenađeni; neki su čak dlanovima prikrivali usta da se ne vidi kako se smiju.¹¹

Andrić još u Braniču jezika hrvatskoga (1911.: 59.) govori kako: „Mnogi naši književnici drže, da je ta enklitika nepravilna“.¹² No, on se jasno opire takvu stavu i navodi primjere u kojima je *si* upravo neophodan za razumijevanje smisla rečenice: „Pomozi si (ili se) sâm, pa će ti i Bog pomoći.“ Naime, rečenica bi bila potpuno bez smisla ili bi joj se smisao potpuno promijenio kada bismo iz nje izostavili *si*.

7. *Pomozi sâm, pa će ti i Bog pomoći.

Osim otvorenog zauzimanja za uporabu povratne zamjenice *si*, Andrić je ukazao na još nekoliko bitnih stvari: prvo, navodi kako je do zamjene svakog nenaglašenog oblika *si* naglašenim oblikom *sebi* došlo zbog Boškovićeve pogrdjeshoga tumačenja već spomenutog Daničićeva navoda

„... kao da valja mjesto svakog »si« staviti »sebi«... I od tog vremena natrpan nam je književni govor punim oblicima »sebi«.“ (Andrić, 1911.: 60.).

Zatim, ukazuje kako se već tada pojavljuje težnja za potpunim izostavljenjem *si* iz gramatika:

„Zato držimo sasvim pogrešnim, što Novaković, Stojanović i Živanović u svojim gramatikama i ne zapisuju oblika »si«, kao da ga nema.“ (Andrić, 1911.: 60.).

I na kraju, navodi jedan od mogućih uzroka izostavljanja povrate zamjenice *si*:

„Srpski se pisci previše boje ovoga oblika ponajvećma radi toga, što se - u južnoj Srbiji, kao izraziti bulgarizam - previše upotrebljava.“ (Andrić, 1911.: 60.).

O netrpeljivosti između Bugara i Srba ovdje ne ću pisati, no čini se kako je i ona odigrala određenu povijesno-političku ulogu u slučaju zamjenice *si*. Na žalost, sličan način „jezične politike“¹³ nastavio se još dugo za vrijeme bivše Jugoslavije. Drugim riječima, izbacivši *si* iz svog jezika, srpski su pisci i gramatičari putem službene državne politike poistovjećivanja hrvatskog i srpskog jezika utjecali na hrvatske

⁹ I Brešan, Katedrala (2007.: 176.).

¹⁰ I. Aralica, Ambra (2001.: 9.).

¹¹ I. Brešan, Katedrala (2007: 170. – 171.).

¹² Misli se, *naravno*, na zanaglasnicu *si*. Šteta je da Andrić ne navodi koji to književnici drže da je *si* nepravilan jer bi tako posao oko analize povratne zamjenice *si* bio dosta olakšan budući da bi se moglo usporediti te književnike s književnicima koji normalno upotrebljavaju *si*. Vidi primjere 1. – 3.

¹³ „Jednačenje po srpskosti“ (Mile Mamić)

književnike i gramatičare, te se je taj oblik povratne zamjenice polako počeo gubiti i iz hrvatskih gramatika.

Letimičan pregled hrvatskih gramatika lakše će objasniti novonastalu situaciju oko povratne zamjenice *si*.

U 19. su stoljeću slovnice¹⁴ redovito navodile nenaglašeni dativni oblik povratne zamjenice *sebe* bez ikakvih dodatnih primjedbi, što upućuje na to da je tada *si* bio u redovitoj uporabi.

Maretić, kao tipični predstavnik hrvatskih vukovaca, u svojoj Gramatici (1899.) oblik *si* stavlja u zagradu što daje naslutiti da je riječ o obliku koji je određena poteškoća u jeziku. Maretić to objašnjava na sljedeći način: „U dativu jedn. pored *sebi* nalazi se i enklitičan oblik *si*, ali je rijedak u narodu“ (1899.: §193. a). Dakle, zagrada je stavljena zbog rijetke uporabe oblika *si* u narodu, što svakako nije znanstveno objašnjenje, ali ukazuje na više problematiziran nego problematičan status povratne zamjenice *si*.

Ipak, treba primijetiti kako Maretić, usprkos vlastitim vukovskim načelima, oblik *si* ne želi izbaciti iz jezične uporabe. U bilješci 4) na stranici 184. kaže:

„Što gdje koji književnici misle, da bi se *si* imalo iz književnoga jezika sasvim izbaciti i mjesto njega uvijek uzimati *sebi*, to mislim da je pretjerano.“

Slično se može zaključiti i iz sljedećeg navoda: „I dativni oblik *si* govori se katkad bez potrebe: teško *si* mene (t.j. meni) bez tebe.“ (1899: §542. d). Može se zaključiti: ako se katkad *si* upotrebljava bez potrebe, onda znači da se katkad upotrebljava i s potrebom, što u stvari upućuje na to da Maretić ne želi izbaciti *si* iz uporabe, i što je u konačnici bilo i ispravno. To primjećuje i Andrić kada govori o povratnoj zamjenici *si*: „U tom su pogledu Maretić, Divković i Florschütz pravedniji“ (1911.: 60.).¹⁵

Nakon 1945. status povratne zamjenice *si* i dalje nije jasno određen. Babić (1965.) jasno zauzima stav da je *si* sastavni dio književnog jezika:

„Možda je *si* u štokavskim govorima zaista rijedak, ali ga ima. No ni to danas nije više tako važno. Važno je da ga nalazimo u književnom jeziku. Unatoč tome što su ga neki lingvisti žigosali pa ga jedni pisci svjesno izbjegavaju, a drugima ga lektori marljivo zatiru, i to već stotinu godina,¹⁶ ipak ga u književnom jeziku ima.“ (1965.: 137).

¹⁴ Primjerice, A. Mažuranić, Slovnica hrvatska (1869.), A. Veber, Slovnica hrvatska (1873.)

¹⁵ Misleći pri tom da ga sva trojica spominju u svojim gramatikama te da se zalažu, otvoreno ili nešto manje otvoreno, za uporabu enklitičnog oblika *si*. Valja primijetiti da i Florschütz, iako ne pripada vukovcima, ipak *si* stavlja u zagradu te daje slično objašnjenje kao i Maretić: „U G, D i A jed. i mn. ima pored dugih oblika i kratkih: *me mi, te ti... se* rijetko *si*“ (1907.: §58.) i dodaje: „Običniji je dativ *sebi* nego *si*“.

¹⁶ Daničićevi Oblici izdani su 1864. (sic!)

Stavljajući se u obranu *si*, Babić ukazuje na Andrićeve, Maretićeve i Florschützove primjere u kojima se vidi da je *si* u mnogim primjerima neophodan, ali jasno upućuje na to da postoje i oni jezikoslovci i gramatičari koji tvrde suprotno. Navodi Gramatiku srpskohrvatskoga jezika Mihaila Stevanovića u kojoj se među zamjeničkim oblicima ne spominje povratna zamjenica *si*. U gramatici Brabeca, Hraste i Živkovića za oblik *si* izričito se kaže da nije književan¹⁷ i to, dodaje Babić, bez objašnjenja (1965.: 136.).

Hamm u svojoj gramatici¹⁸ navodi oblik *si* u poglavlju o „Imenskim zamjenicama (lična i povratna)“ ne stavljajući ga u zagradu niti mu pridodajući bilo kakvu posebnu pozornost, što navodi na zaključak da ga smatra normalnim, običnim oblikom u hrvatskom jeziku.

Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika iz 1979. navodi oblik *si* pod osobnim zamjenicama i daje izvrstan primjer uporabe *si* u rečenici: *Djevojčica si prekrije lice rukama*. Na žalost, u ponovljenom izdanju te iste gramatike iz 1997. (pod nazivom Hrvatska gramatika), autori nepotrebno nadopunjuju taj primjer komentarom u kojem uporabu povratne zamjenice *si* iz navedenog primjera smatraju etičkim dativom. Ne može se, naime, raditi o etičkom dativu iz više razloga: prvi i osnovni jest taj da je etički dativ ponajprije vezan uz govorne osobe (*mi, ti, nam, vam*), a nikako uz zamjenicu koja po svom obliku ne razlikuje osobu (*si*).¹⁹ Uostalom, u Gramatici hrvatskoga jezika (122000.) Težaka i Babića etički se dativ jasno određuje:

„Dativ osobnih zamjenica (*mi, ti, nam, vam*) ponekad je samo formalni dalji objekt, a prava mu je svrha isticanje bliskosti s onim kome se govori. Takav dativ zove se dativ bliskosti ili etički dativ. *Evo ti sjutradan poštara. Što si mi tužan, prijatelju?...*“ (2000.: §582. d).²⁰

Nakon 1990. nenaglašeni oblik povratne zamjenice ponovno ne nalazi konačno rješenje svojeg statusa. U Velikoj se gramatici²¹ oblik *si* navodi uz naglašeni oblik *sebi* (§508.). U Raguzеvoj se Praktičnoj hrvatskoj gramatici (1997.) povratna za-

¹⁷ Usp. Brabec, Hraste, Živković, (1961.), Gramatika hrvatskosrpskoga književnoga jezika, str. 96.

¹⁸ J. Hamm, (1967.), Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance

¹⁹ O drugim će se razlikovnim ulogama zamjenice *si* govoriti dalje u tekstu. Ako bismo kojim slučajem prihvatili da *si* može biti uporabljen u smislu etičkog dativa, to bi onda prije bilo u primjeru: *Blago li si ga (je) meni s tobom*. No, tada bismo morali govoriti i o „etičkom *li*“ i o „etičkom akuzativu“ budući da nijedan od njih nije obvezan dio rečenice, a i rečenica se sasvim dobro razumije i bez njih: *Blago (je) meni s tobom*. Babić (1965.: 136.) naziva *si* iz tog primjera pleonazmom „koji ništa ne znači“.

²⁰ U njihovoj se gramatici povratna zamjenica *si* nalazi u paradigmi povratne zamjenice (usp. 122000.: § 252.).

²¹ Babić i sur., 2007.

mjenica *si* opet i bez objašnjenja nalazi u zagradi. Sanda Ham u Školskoj gramatici hrvatskoga jezika (2002.) navodi povratnu zamjenicu *si* i daje primjer njezine uporabe: *Neva si kupuje sladoled*, a Silić i Pranjković navode oblik *si* samo u jednoj usputnoj rečenici u poglavlju Glasovne promjene na granici naglašene i nenaglašene riječi: „... nenaglašeni oblici povratne zamjenice *sebe* (*se, si*)...“ (2005.: 31.), no čini se kao da je iz knjige izostavljeno čitavo poglavlje o povratnoj zamjenici.²² Senka Marinčić u svom doktoratu (2007.)²³ govori o povratnoj zamjenici pa tako i o njezinu nenaglašenom dativnom obliku *si*. Dodajmo svemu ovome kako Hrvatski enciklopedijski rječnik navodi oblik *si*, no povratnu zamjenicu *sebe* naziva povratno-posvojnomo (!?).²⁴

S druge strane, situacija je ponešto drukčija s gledišta jezičnih savjetnika.

Maretić u svom Savjetniku, slično kao i u Gramatici, nije za pretjeranu uporabu *si* no svakako nije ni za izbacivanje:

„ne valja misliti, da se *si* u književnom jeziku ne smije nikad upotrebljavati, iako je običnije: *sebi*.“ (1924.: 131.; s. v. *si*).

Hrvatski jezični savjetnik (1999.: 173. – 174.; s. v. *povratna zamjenica*) navodi:

„Povratnom zamjenicom u D izbjegava se dvoznačnost i nerazumljivost. *Gradi kuću* (sebi ili drugom) - *Gradi si kuću. Donesi si stolac*.“

No, vjerujem, kada je o jezičnim svjetnicima riječ, da je o položaju *si* ponajbolje govorio Pavešić u svom Jezičnom savjetnikom s gramatikom (1971.):

„*si* je nenagl. oblik zamjenice *sebi*. U knjiž. se jeziku taj oblik upotrebljava u povratnom a naročito u recipročnom značenju, na pr. natoči si vina, pruže si ruke, zadaju si riječ. Kad se zamjenica ističe, uzima se *sebi*: »Natoči sebi vina.« (1971.: 253. – 254.; s. v. *si*).

U poglavlju Povratna zamjenica piše:

„Pored *sebi* može se upotrijebiti i enklitični oblik *si*, kao što je mjesto *tebi* enklitični oblik *ti*, mjesto *sebe* - *se*. Ali ako nam je potreban dativ povratne zamjenice, možemo upotrijebiti i enklitični oblik dativa (*si*): *Odreži si kruha. Isklesao si je divan spomenik...* I u značenju recipročnosti možemo upotrijebiti samo lik *si*: *Na rastanku pružiše si ruke* (= jedan drugome). *Romeo i Julija obećашe si vjernost do groba* (= jedno drugome). *Hajd u kolo, dječice, podajmo si ručice* (= međusobno). To recipročno značenje ne bismo dobili da smo mjesto enklitičnog oblika upotrijebili dativ punog oblika (*sebi*).“ (1971.: 264.).

Važnost Pavešićevih savjeta u slučaju povratne zamjenice *si* višeznačna je. On zastupa uporabu *si* i to jasno argumentira primjerima koji više nisu zastarjeli niti su izvučeni iz narodnih pjesama ili poslovice, što je često bio slučaj kada se je željelo

²² Ispričavam se autorima ako sam svojom pogrješkomo previdio to poglavlje iz knjige.

²³ S. Marinčić, (2007.), *Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku*

²⁴ Hrvatski enciklopedijski rječnik (2002.: s. v. *sebe*)

pokazati da je *si* „prije“ bilo češće, a da se u „novije vrijeme“ rjeđe upotrebljava. Ne samo da se zalaže za uporabu *si* nego ga na morfosintaktičkom planu izjednačuje s ostalim nenaglašenim oblicima dativa osobnih zamjenica (*mi, ti, mu, joj, si...*) govoreći da se oblik *si* može normalno upotrijebiti tamo gdje se redovito upotrebljavaju ostali nenaglašeni oblici. Na taj način neizravno odbacuje tvrdnje onih gramatičara koji smatraju da je jedini pravilni oblik povratne zamjenice u dativu onaj naglašeni – *sebi*.

Iznimno je važno njegovo razlikovanje dvaju značenja povratne zamjenice *si*: povratno i recipročno (koje bih radije nazvao *uzajamno*) značenje.

Primjeri koje navodi za povratno značenje jesu sljedeći: *Natoči si vina; Isklesao si je divan spomenik; Odreži si kruha*. Značenje *si* u tim primjerima moglo bi se opisati kao „za sebe/sebi“: *Natoči vina za sebe/sebi. Isklesao je divan spomenik za sebe/sebi. Odreži kruha za sebe/sebi*.

Recipročno (*uzajamno*) značenje moglo bi se opisati kao „svatko svakome ili jedno drugome“: *Na rastanku pružiše si ruke. - Na rastanku pružiše ruke jedno drugome (ili jedni drugima). Romeo i Julija obećашe si vjernost do groba. - Romeo i Julija obećашe vjernost do groba jedno drugome. Hajd u kolo, dječice, podajmo si ručice. - Hajd u kolo, dječice, podajmo ručice jedni drugima*.

Tim bih dvama značenjima *si*, koje navodi Pavešić, dodao još jedno koje se ponajviše izgubilo kroz povijest, a koje je nekad i te kako bilo u uporabi u hrvatskom književnom jeziku. Riječ je o značenju neotuđivosti *si* koje možemo opisati kao „sâm sebi ili sâm svoje“. Ono se nalazi u primjerima²⁵ 1. – 3.:

1. ...važno i dostojanstveno rekne Feri, pogladiv *si* kod toga dva puta redom nos... → ...pogladiv *sâm sebi*... nos... ili ... pogladiv *sâm svoje*... nos...
2. U školi bijaše uvijek razumna etika, pa je u nižim razredima udarao đake nogom, da *si* ne ozlijedi ruke. → ...da *sâm sebi* ne ozlijedi ruke. ili ...da ne ozlijedi *sâm svoje* ruke.
3. Moja draga djeco! - zajeca starica iz dubine srca, pokriv *si* rukama lice. → ...pokriv rukama *sâma sebi* lice. ili ...pokriv rukama *sâma svoje* lice.

Isto se značenje povratne zamjenice *si* može pronaći i u primjerima 4. – 6. iako *sâma* zamjenica u njima nije izražena.

4. Ali kad sam malo protrljala oči, nije bilo ničega → Ali kad sam malo *sâma sebi* protrljala oči... ili Ali kad sam malo *sâma svoje* protrljala oči...
5. Među njima su oni koje sam čitao minulih dana, oni koje ne želim ni dotaknuti, da ne bih uprljao jagodice... → ...da ne bih *sâm sebi* uprljao jagodice... ili ...da ne bih uprljao *sâm svoje* jagodice...

²⁵ Uporaba povratne zamjenice *si* u takvim i sličnim primjerima, poznata je pod imenom *dativ neotuđivosti* (fr. *datif de l'inaliénabilité, datif possessif*; eng. *inalienable dative, possessive dative*).

6. Svi su bili iznenađeni; neki su čak dlanovima prikrivali usta da se ne vidi kako se smiju. → ...prikrivali *sâmi sebi* usta... ili ...prikrivali *sâmi svoja* usta...

To značenje, koliko mi je poznato, izravno ne spominje ni jedan od navedenih autora, a upitno je spominje li ga itko i neizravno. Naime, mnogi gramatičari i jezikoslovci kažu da je *si* nepotrebno onda kada se i bez njega sve razumije. Ako su pri tom mislili da, na primjer, u rečenici *Perem ruke, si* nije potrebno jer se podrazumijeva da u toj rečenici „osoba *ja* pere sama svoje ruke“, onda bismo mogli pomišljati na implicitno upućivanje na to značenje povratne zamjenice *si*, no kako se ni u jednom navedenom primjeru ne spominju imenice u neotuđivom²⁶ odnosu s osobom, sumnjam da su autori imali u vidu to njezino značenje. Primjeri koje se navodi obično su sljedeći: *Uzmi (si) tu knjigu* (Florschütz, 1907.: 44.); *On si je (sebi) to izabrao* (Maretić, 1924.: 131.); *Nađoh (si) u nevolji dobra prijatelja* (Babić, 1965.: 136.).

Uistinu, danas se *si* u primjeru *Perem (si) ruke* podrazumijeva i čini se da bi njezova uporaba u tom primjeru bila suvišna. No, tu valja istaknuti nekoliko činjenica o kojima se, koliko je meni poznato, nije govorilo u hrvatskom književnom jeziku, a jako su bitne za razumijevanje neotuđivog *si*.

Napominjem još jednom, kako je *si* (neotuđivo, povratno i uzajamno) bilo u redovitoj uporabi u hrvatskom književnom jeziku 19. stoljeća te gotovo sve do tridesetih godina 20. stoljeća. Na jedan od razloga djelomičnog gubitka *si* iz hrvatskog jezika ukazao je Andrić u već spomenutom Braniču. Osim povijesno-političkog razloga koji navodi Andrić, te objašnjenja („podrazumijeva se“) mnogih gramatičara i jezikoslovaca, dužnost mi je ovdje istaknuti primjere u kojima je riječ o neotuđivosti, a *si* se ne podrazumijeva i *mora* se uporabiti radi razumijevanja rečenice. S druge strane, postoje primjeri u kojima je riječ o neotuđivosti, a ipak se *si* ne može upotrijebiti. Navedenim razlozima dodajem i svoj pogled na neuporabu *si* u primjerima u kojima *si* ima značenje neotuđivosti. Povratna zamjenica u svojem obliku ne razlikuje osobu kao što to čine osobne zamjenice: *mene/me, meni/mi...* – govorna osoba; *tebe/te, tebiti...* – sugovorna osoba; *njega/ga, njemu/mu...* – negovorna osoba; *sebe/se, sebi/si...* – nepoznata osoba. Drukčije prikazano, to bi izgledalo ovako:

m- – govorna osoba

t- – negovorna osoba

s- – nepoznata osoba ili sve osobe, dakle govorna, sugovorna ili negovorna osoba (uključujući i jedninu i množinu).

Uloga povratne zamjenice nije da razlikuje osobu već da ukaže na istovjetnost i povezanost između osobe koja ima ulogu i subjekta i ulogu objekta u istoj rečenici. To se lako može iščitati iz primjera u Školskoj gramatici S. Ham (2002.: § 259.):

²⁶ U Pavešićevim primjerima s dijelovima tijela: *Na rastanku pružiše si ruke; Hajd u kolo, dječice, podajmo si ručice* radi se o uzajamnoj vrijednosti *si*, a ne o neotuđivog.

Iva **se** češlja → Iva češlja **Ivu**. (samu sebe)

Neva **si** kupuje sladoled → Neva **Nevi** kupuje sladoled. (samoj sebi)

U tim primjerima radnja ne prelazi na neku drugu osobu već se vraća na istu osobu koja je subjekt rečenice (*Iva, Neva*).

Ako se složimo da je *si* iz primjera *Neva si kupuje sladoled* potpuno valjan, što on bez sumnje i jest (dakle nije neknjiževan i ne treba ga zamijeniti sa *sebi*, a i ne mora se podrazumijevati),²⁷ onda bi isto tako i *si* iz primjera *Perem si ruke* trebao biti gramatički valjan. No, tu su stvari ipak malo složenije. Naime, razlika između *sladoleda* i *ruku* jest u sljedećem: *sladoled* spada među pojmove koji se smatraju otuđivima, a *ruke* su pojam koji je neotuđiv. Drugim riječima *ruke* uvijek nekome pripadaju i kao takve uvijek se odnose na neku osobu. Budući da uvijek pripadaju nekome, moramo i uputiti na osobu kojoj te ruke pripadaju. Stoga, kada želimo reći da peremo ruke nekoj osobi, uporabiti ćemo dativ zamjenice koja se odnosi na tu osobu: *Perem ti/mu/joj/nam/vam/im*²⁸ *ruke*.

Zašto trebam uputiti na sve osobe kojima perem ruke, a ne trebam uputiti na sebe, tj. da sâm sebi perem ruke? Ima tome više razloga. Prvo, ako neotuđiv pojam (u našem primjeru *ruke*) nismo uputili ni na jednu posebnu osobu, on će po svojoj definiciji da „uvijek pripada nekome“ morati biti povezan s nekom osobom, a u primjeru *Perem ruke* jedina izražena osoba je osoba *ja* i to u nastavku glagola *prati – perem*. Drugo, povratna zamjenica *si*, kako smo već rekli, ne razlikuje nijednu osobu, stoga *si* s komunikacijskog gledišta²⁹ može izgledati kao nepotreban dodatak rečenici u kojoj se „sve ionako podrazumijeva“. Treće, ako želimo svakako naglasiti da ne perem ruke nekome drugome već sebi, onda opet nećemo moći upotrijebiti oblik *si* budući da je on sâm nenaglašen. Trebalo bi u tom slučaju upotrijebiti *sebi*: *Perem ruke sebi*. No, opet se postavlja pitanje zašto bi se naglašavalo da se sebi peru ruke kada se to ionako podrazumijeva jer nema nijedne druge osobe u rečenici, a objekt rečenice spada među neotuđive pojmove.³⁰ No, nijedan od ta tri razloga ne

²⁷ Izbacimo li *si* iz tog primjera, ne moramo nužno dobiti jednoznačnu rečenicu: *Neva kupuje sladoled*. U takvom primjeru Neva može kupovati sladoled nekome drugome ili umjesto nekoga drugoga (ne mora nužno biti određen neizravni objekt radnje). Neva, primjerice, može raditi u nekom restoranu i dužnost joj je svaki dan kupiti svježi sladoled, a tada svakako ne ćemo staviti neizravni objekt u rečenicu: **Neva svaki dan gostima restorana kupuje sladoled*.

²⁸ **Perem mi ruke* nije gramatički ispravna rečenica.

²⁹ Iako u logici jezika kao sustava to uopće ne mora biti tako.

³⁰ Dodajmo tim razlozima i jedan možebitni fonetski razlog. Da se zadržala povratna zamjenica *si* kao obvezni dio konjugacije, ona bi u drugoj osobi perfekta glasila: *Ti si si oprao ruke / Oprao si si ruke*. Ne tvrdim da je to moglo utjecati na neuporabu *si* u takvim i sličnim primjerima, no, svakako bi bilo zanimljivo vidjeti kako bi hrvatski riješio tu kakofoničnu situaciju. Pregledavajući tekstove hrvatskih književnika 19. stoljeća u kojima se *si* redovito upotrebljava u neotuđivoj vrijednosti, nisam pronašao ni jedan primjer u kojima se pojavljuju glagolski i zamjenički *si* zaredom: (Oprao) *si si* (ruke).

isključuje *si* niti ga čini nepravilnim, već je zbog svih navedenih razloga *si* postao nefunkcionalan. Dakle, *si* jest prisutan u značenju rečenice *Perem ruke*, u njezinom dubinskom ustrojstvu,³¹ no zbog „podrazumijevanja“ i njegove nerazlikovne uloge ne mora se izreći u površinskom ustrojstvu. Stoga bismo rečenicu *Perem ruke* mogli parafrazirati u duhu primjera S. Ham: *Neva pere ruke* → *Neva si pere ruke* → *Neva Nevi pere ruke* odnosno *Perem ruke* → *Perem si ruke* (sâm sebi).

S druge strane postoje primjeri u kojima *si* jednostavno nije moguće izostaviti iz rečenice. Da je *si* sastavni dio primjera u kojima se izražava neotuđivost te da se bez njega sve ipak ne razumije, vidljivo je i iz sljedećih primjera:

8. Van Gogh *si* je odrezao uho. – *Van Gogh je odrezao uho.
9. Umro je jer *si* je prezeo vene. – *Umro je jer je prezeo vene.
10. Odsjekao *si* je prst. – *Odsjekao je prst.
11. ...reče Loredan, izvuče nož iz pojasa i zamahne njime s očitom namjerom da *si* probode prsa.³² – *... s očitom namjerom da probode prsa.

Ni iz jednog od navedenih primjera nije moguće izostaviti *si* budući da rečenica postaje nerazumljiva. Ti primjeri imaju potpuno isto rečenično ustrojstvo kao i primjer *Perem ruke*, no u njima radnja ne podrazumijeva povratnost jer nam nije „logično“ da sami sebi odrežemo uho, prerežemo vene ili odsiječemo prst, dok nam je, s druge strane, logično da sami sebi peremo ruke. Usporedimo li posljednji primjer s vrlo sličnim primjerom:

12. Posjekao je prst.

vidimo da *si* prestaje biti nužan dio površinskog ustrojstva (iako se podrazumijeva u dubinskom ustrojstvu *Posjekao si je prst* / *Posjekao je prst sâm sebi/sâm svoj*). Razlika je u tome što se radnja ne shvaća kao namjerno nanošenje povrede samome sebi već kao radnja koja se može nehotice dogoditi bilo kome. U takvim se primjerima može izostaviti neotuđivo *si* budući da se pojam *prst* automatski vezuje uz osobu izraženu u glagolu.

Drugim riječima rečeno, ako radnja nije uobičajena, ako radnju ne vidimo kao redovitu ili običnu radnju, onda ćemo ponovno posegnuti za *si* te tako uputiti da se radnja, usprkos očekivanom, ipak vrši na subjektu rečenice. Kada se radnja poklapa s očekivanim onda, najčešće, ne ćemo uporabiti *si*: *Perem ruke*, *Perem zube*, *Slomio sam nogu*.

³¹ Prema teoriji generativne gramatike.

³² I. Brešan, *Katedrala* (2007.: 208.).

Usprkos svemu navedenom, ipak postoje primjeri u kojima je riječ o neotuđivosti, a *si*³³ se ne može upotrijebiti jer bi u takvim slučajevima bilo i gramatički i logički upitno.

13. Perem (si) ruke.
14. Režem si vene.
15. Dižem ruke. (*Dižem si ruke.)

Na prvi se pogled tri primjera mogu činiti jednakima, no u posljednjem se primjeru *si* normalno ne može uporabiti. Razliku između *Perem (si) ruke* i *Režem si vene* već sam objasnio: obična, očekivana radnja naspram neuobičajene, neočekivane radnje. No, radnja rečenice *Dižem ruke* potpuno je obična i očekivana, ali ipak *si* u njoj nije gramatičan. Valja primijetiti kako je u tom primjeru upitna i uporaba osobne zamjenice u dativu uopće. Naime, što bi značila rečenica *Dižem mu ruke*?

Riječ je o nečem drugom. Radnja može biti „samodjelatna“ ili ju možemo obaviti pomažući se nekim drugim sredstvom. U slučaju glagola *dizati (Dižem ruke)* radnju glagola obavljamo bez pomoći drugih sredstava, na određeni su način naše ruke samodjelatne, mogu se „same“ dignuti bez ikakvog izvanjskog utjecaja. S druge strane, u rečenicama poput *Perem (si) ruke*, *Režem si vene*, radnja pranja ruku ili rezanja vena nije samodjelatna, odnosno, ruke se ne mogu same oprati – trebam djelovati jednom rukom na drugu kako bih ih oprao. Isto tako, vene se ne mogu same rezati – trebam uzeti nož, britvicu ili neki drugi oštar predmet kako bih ih prerezao. Za razliku od tih radnji, prilikom dizanja ruku ne trebam nikakvo izvanjsko sredstvo kako bi se izvršila radnja glagola *dizati*.

Takvu samodjelatnu radnju vidimo u sljedećim Brešanovim primjerima:

16. ...naglo je *okrenuo glavu*... (str. 268.)
17. Paolo *iskolači oči*... (str. 277.)
18. Dao sam joj rukom znak neka šuti i *zatresao glavom*... (str. 316.)

Ni u jednom od tih primjera ne trebamo djelovati nekim izvanjskim čimbenikom kako bi se ostvarila radnja glagola *okrenuti*, *iskolačiti* ili *zatresti*. To znači da ako radnju glagola vidimo kao samodjelatnu onda ne ćemo uporabiti neotuđivo *si*, odnosno ako radnja glagola nije samodjelatna, ako joj treba izvanjsko sredstvo kako bi se izvršila onda ćemo posegnuti za neotuđivim *si*. Tek ako prihvatimo taj zaključak možemo donekle opravdati rečenicu *Dižem mu ruke*. U tom bi se slučaju radilo o sljedećem: osoba *on* iz nekog razloga ili ne može ili ne želi dignuti ruke³⁴ pa onda osoba *ja* kao izvanjski čimbenik (sredstvo) djeluje na njegove ruke kako bi bile dignute.

³³ Dativ neotuđivosti (neotuđivo *si*) tek je jedan od izraza neotuđivosti u jeziku. Poseban je po tome što dativ zamjenice nije upisan u valenciju glagola i što se pojavljuje u točno određenim uvjetima.

³⁴ Kao da su, primjerice, iz nekog razloga izgubile motoričku sposobnost.

U radu sam pokušao ukazati na neopravdanost izostavljanja povratne zamjenice *si* u hrvatskom jeziku. Tu sam neopravdanost pokušao „opravdati“ s povijesno-političkog, a pogotovo s jezičnog gledišta. U radu sam pokazao kako je *si* sastavni dio hrvatskog jezika, koji se ne treba izostavljati ili pisati u zagradi jer je njegova prisutnost u mnogim primjerima upravo neophodna. Naveo smo mnoge primjere koji opravdavaju uporabu i koji bi bez *si* bili vrlo dvojbeni i nerazumljivi.

Važnu je ulogu u obrani *si* imao Pavešić kada je istaknuo njegovo dvojako značenje: povratno i recipročno (uzajamno). Dodao sam jedno značenje – neotuđivo, i upravo sam na primjerima neotuđivosti pokazao opravdanost i neizostavnost *si* u hrvatskom jeziku. Suprotstavljajući primjere *Perem (si) ruke – Režem si vene – Dižem ruke*, ukazao sam na značenje koje pokreće povratnu zamjenicu *si* u izrazima neotuđivosti: „samodjelatnost“ odnosno viđenje radnje koju poimamo kao da se obavlja sama od sebe (*Dižem ruke*) ili kojoj treba izvanjski čimbenik kako bi se ostvarila (*Perem (si) ruke – Režem si vene*).

Literatura

- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, (sv. XIV.), JAZU, Zagreb, 1955.
- Andrić, N., 1911., Branič jezika hrvatskoga, Kr. zemaljska tiskara, Zagreb
- Babić, S., 1990., Hrvatska jezikoslovna čitanka, Globus, Zagreb
- Babić, S., i sur., 2007., Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika (Velika hrvatska gramatika), Nakladni zavod Globus, Zagreb
- Barić, E., i sur., 1979., Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Školska knjiga, Zagreb
- Barić, E., i sur., 1997., Hrvatska gramatika, Školska knjiga, Zagreb
- Barić, E., i sur., 1999., Hrvatski jezični savjetnik, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena/Školska knjiga, Zagreb
- Brabec, I., Hraste, M., Živković, S., ⁵1963., Gramatika hrvatskosrpskoga jezika, Školska knjiga, Zagreb
- Daničić, Dj., 1983., Mala srpska gramatika (1850); Oblici srpskoga jezika (1864.) (mit einem Nachwort von Božo Ćorić), Verlag Otto Sagner, München
- Florschütz, J., 1907., Gramatika hrvatskoga jezika (za ženski licej i više pučke škole), Tisak i naklada Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, Zagreb
- Frleta, T., 2008., O neotuđivosti i otuđivosti, Jezik, god. 55., br. 5., 161. – 170.
- Guberina, P., Krstić, K., 1940., Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika, Izdanje matice hrvatske, Zagreb
- Ham, S., 2002., Školska gramatika hrvatskoga jezika, Školska knjiga, Zagreb
- Ham, S., 2006., Povijest hrvatskih gramatika, Nakladni zavod Globus, Zagreb
- Hamm, J., 1967., Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance, Školska knjiga, Zagreb
- Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi liber, Zagreb, 2002.

- Jezični purizam u NDH, (ur. M. Samardžija), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Junker, M., Martineau, F., 1987., Les possessions inaliénables dans les constructions objet, Revue romane 22, 2, 194. – 209.
- Maretić, T., 1899., Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Knjižara L. Hartmana (kugli i deutsch), Zagreb
- Maretić, T., 1924., Hrvatski ili srpski jezični savjetnik, Zagreb
- Marinčić, S., 2007., Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku (Kontrastivna analiza), Doktorski rad, Zagreb
- Mažuranić, A., ⁴1869., Slovnica hèrvatska (za gimnazije i realne škole), Dio I. Rěčoslovlje, Knjižara Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera), Zagreb
- Jezični savjetnik s gramatikom, (ur. S. Pavešić), Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- Raguž, D., 1997., Praktična hrvatska gramatika, Medicinska naklada, Zagreb
- Silić, J., Pranjković, I., 2005., Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta, Školska knjiga, Zagreb
- Težak, S., Babić, S., ¹²2000., Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje, Školska knjiga, Zagreb
- Veber, A., ²1873., Slovnica hèrvatska (za srednja učilišta), Troškom spisateljevim, Zagreb

Izvori

- I. Aralica, Ambra, Naklada Pavičić, Zagreb, 22001.
- I. Brešan, Katedrala, Ljevak naklada, Zagreb, 2007.
- A. Šenoa, Čuvaj se senjske ruke; <http://dzs.ffzg.hr/html/Senoa1.htm>
- K. Š. Gjalski, Pod starim krovovima; <http://dzs.ffzg.hr/html/Gjalski3.htm>
- J. Polić Kamov, Isušena kaljuža; <http://dzs.ffzg.hr/html/Polil1.htm>

Sažetak

Tomislav Frleta, Sveučilište u Zadru
UDK 81'367, izvorni znanstveni rad
primljen 10. lipnja 2009., prihvaćen za tisak 26. siječnja 2010.

L'emploi et la signification de la forme non accentuée du datif du pronom réfléchi (*si*) en croate

Dans le présent article on traite la problématique de la forme non accentuée du datif du pronom réfléchi (*si*) ainsi que les raisons pour son rare emploi en croate standard. On constate que la mauvaise politique langagière y a beaucoup contribué, mais on cherche de justifier le rare emploi de dudit pronom exclusivement du point de vue linguistique. A la fin on montre que le pronom *si* se révèle indispensable dans nombreux exemples et on explique le mécanisme langagier qui régit l'emploi du *si* dans plusieurs exemples portant sur l'inaliénabilité.